

Libro a naisurátan: Pagsasalin, Panghihiram, at ang Unang Aklat sa Ilocano

Libro a naisurátan: Translating, Borrowing, and the First Book in Ilocano

Damon L. Woods

University of California, Los Angeles

dlwoods@ucla.edu

Abstrak

Sa pagbuo ng *Libro a naisurátan ámin ti bagás ti Dotrina Cristiana* (1620), isang akdang pinagsama ang mga payak na salik ng pananampalatayang Katoliko (iba't ibang dasal, halimbawa), isang maikling katekismo, at ang *Doctrina* ng Kardinal Roberto Belarmino, at sa pagsasalin sa mga ito sa Ilocano, kinailangan ng Agustinong si Francisco Lopez ng ilang sanggunian para sa isang sasapat na bokabularyo. Kasama dito ang ilang salitang Ilocano, mga salitang Español na naisakatutubo, at mga hiram na terminong Español na wari walang tumbas sa Ilocano.

Marami sa mga gawaing ito ang nagawa na bago pa man dumating si Lopez sa rehiyong Ilocos, dahil na rin naroon na ang mga prayleng Español mula pa noong 1574. Subalit sa sukat na rin ni Lopez, mahalagang maisama, bago pa man ang mismong doktrina, ang glosaryo ng mga salitang kinailangang hiram (agpabulod). Kakatwa ang listahang ito dahil na rin sa dalawang dahilan. Una, pamilyar ang ilan sa mga salitang ito, tulad na lang ng unang salita sa nasabing listahan, ang *libro*. Ikalawa, sa kabuoan ng doktrina, may mga salitang halatang kinailangang hiram, subalit hindi naisama sa glosaryo o naitalang hiniram. Bakit may ganitong hindi pagkakaparepareho?

Mahalagang makita ang pag-akda ni Lopez sa *Libro a naisurátan* sa konteksto ng mga alituntunin hinggil sa pagsasalin at mga katekismo simula sa Konseho ng Trent at nagpatuloy hanggang sa unang tatlong Konseho sa Mexico (1555, 1565, 1585). Sa gayon, makikita ang isang larawang nagpapakita kay Lopez bilang walang kalayaan o ahensiya na maaaring mapagkamalan sa kaniya. Ipinapakita ng glosaryo na nalimitahan si Lopez sa kaniyang pagsasalin ng mahahalagang kasulatan ng pananampalatayang Katoliko sa Ilocano. Bilang isang prayle, nalimitahan si Lopez ng pangangailangang magkaroon ng pamantayan sa pag-akda ng doktrina, pati na ng kaniyang pangakong pagsunod sa simbahan. Sa huli, ang kinalabasan nito ay ito ngang tinatawag na *Libro a naisurátan ámin ti bagás ti Dotrina Cristiana*.

In constructing Libro a naisurátan ámin ti bagás ti Dotrina Cristiana (1620), a work that combined basic elements of the Catholic faith (various prayers, for example), a brief catechism, and the Doctrina of Cardinal Roberto Belarmino, and then translating these into Ilocano, the Augustinian Francisco Lopez required several sources for an adequate vocabulary. These included Ilocano words, Spanish words that had been indigenized, and borrowed Spanish terms which seemingly had no Ilocano equivalents.

Much of this work had been done previous to Lopez as the Spanish friars had been in the region since 1574. Yet Lopez found it necessary to include, before the doctrina proper, a

glossary of words that had to be borrowed (agpabulod). The list is puzzling for at least two reasons. First, some of the words were familiar, such as the first word of the list, libro. Secondly, throughout the doctrina, there are words that obviously had been borrowed, but are not included in the glossary or noted as having been borrowed. Why the seeming inconsistency?

Lopez's work on Libro a naisurátan must be seen within the context of policies regarding translation and catechisms beginning with the Council of Trent and continuing through the first three Councils in Mexico (1555, 1565, 1585). What emerges is a picture that shows that Lopez did not have the freedom or agency that one might imagine. The glossary demonstrates that Lopez was limited in his work of translating the basics of the Catholic faith into Ilocano. As a friar, Lopez was bound by the need to standardize doctrine as well as the vow of obedience. The result was Libro a naisurátan ámin ti bagás ti Dotrina Cristiana.

Mga Susing-salita

Francisco Lopez, *Libro a naisurátan*, pagsasalin, panghihira, pakikipag-ayos, Ilokano, ahensiya

Francisco Lopez, Libro a naisurátan, translating, borrowing, negotiation, Ilocano, agency

Tungkol sa May-akda

Si Damon L. Woods, isang anak ng mga misyonero, ay lumaki sa lungsod ng Baguio. Matapos magkamit ng PhD sa Southeast Asian History mula sa University of California, Los Angeles, naging lecturer siya sa UCLA, University of California, Irvine, at California State University, Long Beach. Nakapagturo na rin siya sa Universiti Brunei Darussalam at Unibersidad ng Pilipinas Baguio. Naging visiting professor siya sa Center for International Studies sa Unibersidad ng Pilipinas Diliman. Nakatuon ang kaniyang pananaliksik sa mga dokumentong nasa katutubong wika na isinulat ng populasyong lokal sa mga unang siglo matapos ang pagdating ng mga Español. Bukod pa sa mga artikulong nailathala sa iba't ibang dyornal, siya rin ang may-akda ng *Tomas Pinpin and Tagalog Survival in Early Spanish Philippines* (UST Publishing), *Librong Pagaaralan nang manga Tagalog nang Uicang Castila* (UST Publishing), at *The Myth of the Barangay and Other Silenced Histories* (UP Press); at patnugot ng *From Wilderness to Nation: Interrogating Bayan* (UP Press).

Ang pagsasalin ay isang masalimuot na proposisyon; maaaring sabihin, lalo pa pagdating sa mga usaping relihiyoso—partikular na sa paglilipat mula isang pananaw-mundo tungong isa pa, tulad sa kaso ng maagang panahon ng mga Español sa Pilipinas. Marami ang suliranin. Maaaring sabihin kung gayon na ang panghihiram ay kinakailangan sa ilang kadahilanan. Sa unang nailimbag na aklat sa Ilocano,¹ *Libro a naisurátan amin ti bagás ti Dotrina Cristiana* (Aklat na nasulatan ng lahat ng bagay ng doktrinang Kristiyano), sinasabi ng tagasalin na mahalagang humiram (*agpabulod*) ng ilang termino mula Español. Ipinaliwanag ang panghihiram na ito sa introduksiyon ng *Libro a naisurátan*. Ang tanong ay bakit kinailangan ang gayong panghihiram?

Naglalaman, bukod pa sa ibang bagay, ng salin ng *Dotrina Cristiani Breve* (Maikling doktrinang Kristiyano) ni Roberto Belarmino² na nailathala noong 1597 ang *Libro a naisurátan*, na pangunahing akda naman ng Agustino ng si Francisco Lopez.

Sa puntong ito ay mainam isaalang-alang ang mga sumusunod:

- Nailimbag ang *Libro a naisurátan* noong 1620 at naimprentang muli sa sumunod na taon, 1621, na hindi nangyari sa anupamang aklat, lalo na sa wikang katutubo, sa nasabing panahong kolonyal. Subalit, ang bersiyong 1621 ay hindi identikal sa edisyong 1620.
- Nailimbag ang *Libro a naisurátan* para sa mga karaniwang tao (o *lay*) sa panahon kung kailan bumababa ang paglalathala ng mga katulad na akda para sa mga Tagalog, isang proyektong pinasimulan noong 1593 ng *Doctrina Christiana*.
- Huli kung tutuosin, dumating ang *Libro a naisurátan* sampung taon matapos naimprenta ang salin sa Bisaya ng katekismo ni Belarmino.
- Nagkaroon ng hindi kukulangin sa sampung edisyon ang aklat pagdating ng ikalabinsiyam na siglo (Garcia 5).³ Habang ang aklat ay para sa mga karaniwang tao na mga Ilocano, sa mga preliminaryong materyal ay matatagpuan ang ilang lisensiya at tula—kabilang na ang isang tula sa Latin na may walong taludtod—na isinulat ni Miguel Goto, isang paring Hapon.
- Si Francisco Lopez, isang prayleng Agustino, na itinuturing na puwersang tulak sa likod ng aklat, ang lumikha rin ng *Arte de la lengua ilocana* noong 1627.
- Bagamat malamang na may mga impormante ang mga prayle sa kanilang mga gawaing pagsasalin, madalang mapangalanan ang mga ito. Gayunpaman, binanggit ni Lopez si Pedro Bucaneg na kaniyang nakatrabaho at ngayon ay halos isa nang maalamat na pigura para sa mga Ilocano.
- May halos labindalawa't tatlong pahina ang naisulat sa silabaryo o pantigang katutubo, na tinutukoy ni Lopez bilang *letra Tagala, escritura Tagala*, at *la escritura antigua*. Itinatag pa niyang ito'y "*que es la mas universal de estas islas.*"

1 Ang modernong baybay na gamit ay *Ilokano*. Ginagamit ang *Ilocano* upang tukuyin ang wika sa maagang panahon ng mga Español.

2 Roberto Francesco Romolo Bellarmino sa wikang Italyano, Robert Bellarmine naman sa Ingles, at Roberto Belarmino sa *Libro a naisurátan*.

3 Ang mga edisyong ito ay nagtataglay ng sumusunod na mga detalye: (1) 1620, Maynila, *Convento de San Pablo*, nina Antonio Damba at Miguel Saixó; (2) 1621, Maynila, *Convento de San Pablo*, nina Antonio Damba at Miguel Saixó; (3) 1688, Maynila; (4) 1716, Maynila, *Colegio de Santo Tomas*, ni Juan Correa; (5) 1767, *Colegio de Santo Tomas*, ni Nicolas de la Cruz Bagay; (6) 1823; (7) 1845; (8) 1854; (9) 1882, Maynila, *Imprenta de los Amigos del Pais*; at (10) 1895, Malabon, *Asilo de Huéfanos*.

Ang silabikong anyong ito ng pagsulat ay hindi nagpahintulot para sa mga katinig upang tumayong mag-isa; ang bawat isa ay may kasamang patinig. Kinakailangang dagdagan ng mambabasa ang mga salitang nagtatapos sa katinig.

- Nilayon ni Lopez na “lunasan” ang huling kalagayan sa pagpapakilala ng isang inobasyon. Sa paglalagay ng isang simbolo, na tinawag niyang *cruz*, sa ilalim ng titik, inaalís niya ang tumbas na patinig sa bawat simbolong tumutukoy sa katinig, at samakatwid at nakapagpapahintulot sa simbolo upang sumagisag lamang sa isang katinig. Gumana ang *cruz* bilang isang “vowel killer.”⁴
- Isinama ang mga pahinang ito sa mga sumunod na edisyon, na waring nagpapahiwatig na napanatili ng mga Ilocano ang kakayahang makabasa sa Ilocano sa tinatawag ni Lopez sa *letra Tagala*.

Simula ng Presensiyang Español sa mga Ilocano

Nang nailimbag ang *Libro a naisurátan*, nakapamalagi na sa rehiyong Ilocos⁵ ang mga Español nang mahigit limampung taon. Nagsimula ang presensiyang Español noong 1572, ang taon matapos masakop ang Maynila, sa paglalayag na pinamunuan ni Juan de Salcedo na apo ni Miguel López de Legazpi. Bumalik si Salcedo sa Vigan noong 1574 bilang isang *encomendero* at *Justicia mayor*, kasama ng mga prayleng Agustino. Mahalagang italang ang mga Agustino rin ang ordeng kasama ng kaniyang lolo sa Pilipinas noong 1565. Kasama si Fr. Alonso Alvarado bilang kaniyang tagapayong espirituwal, iniatas ni Salcedo noong 1575 na buoin ang isang simbahan, na tanda sa pagsisimula ng mga gawaing relihiyoso ng mga Español sa rehiyon.

Maagang Ministryong Español sa mga Ilocano

Habang ang ordeng Agustino ang nagpasimula ng gawaing misyonero sa rehiyong Ilocos, ibinigay nila ang nasabing gawain sa mga Franciscano noong 1577. Nanatili ang mga Franciscano sa rehiyon hanggang 1591 kung kailan isinuko naman nila ang kanilang mga ministryo sa Vigan at Santa Catalina sa mga klerong sekular.⁶ Para sa layon ng sanaysay na ito, magiging tuon ang mga Agustino, subalit hindi dapat makaligtaan ang pagsisikap ng mga Franciscano. Isang ulat hinggil sa mga gawain ng Franciscanong si Fr. Juan de Ayora na nagtungong Ilocos noong 1580 ang nagtatalang:

4 Pasasalamat kay Christopher Miller para sa pagkakaroon ng ganitong pantukoy at sa higit na impormasyon kaugnay nito. Ang bersiyong Olande ay *klinkerdoder* para sa mga silabaryo sa kapuluan ng Indonesia; sa Sanskrit naman, ito ay *virama*. Binanggit ni William Henry Scott ang “vowel killer” sa kabanatang “Tagalog Culture and Technology” sa kaniyang *Barangay: Sixteenth-Century Philippine Culture and Society*.

5 Tinutukoy ng “rehiyong Ilocos” ang mga lalawigan ng Ilocos Norte, Ilocos Sur, Abra, at La Union. Kakatwang maitalang idinagdag ni Isabelo de los Reyes ang Lepanto at Bontok dito (Foronda at Foronda :3).

6 Hindi bababa sa dalawang dahilan ang naimungkahi hinggil sa pagsukong ito ng teritoryo sa karibal na orden. Una, may kakulangan sa tao, dahil sasampu lamang ang mga Agustino noon sa kapuluan. Sa katunayan ay sinasabi ni Phelan na may labintatlong Agustino lamang sa kapuluan noong 1576 (56). Ikalawa, may kinalaman ang politika ng simbahan: sa panahong iyon, ang arsobispo ng Mexico ang awtoridad ng simbahan sa Pilipinas, at higit siyang nakakiling sa mga klerong sekular higit sa iba pa. Ayon sa mga sanggunian: “in the appointment of *juces delegados*... that is, secular priests were favored to occupy the highest ecclesiastical superior authority in the islands.” Tumugon ang mga Agustino rito sa pagsuko ng iba’t ibang parokya (Foronda at Foronda 16-17).

He [de Ayora] went to the province of Ilocos in the Philippines and took as his job the conversion of the Indians joining them into towns and drawing them from the mountains and Sierras with much labor, in order to preach to them; and the Lord rewarded his work with the conversion of many who by his teaching and example were the first Christians in that province and his memory has remained so impressed in the minds of the Indios and those of the other regions that many years after his death they invoke him in their sufferings considering him as a saint and a great friend of God. (Foronda at Foronda 18)

Gayunpaman, hindi natapos ang mga Agustino sa rehiyong Ilocos. Noong ika-16 ng Mayo 1584, “it was decreed that a teacher in the ‘Iloko language’ be appointed for the Augustinians’ convent in Manila. The purpose was evident: to train missionaries for Ilocos” (Foronda at Foronda 19-20). Mahigit dalawang taon ang makalipas, noong ika-5 ng Enero 1586, napagpasyahang magtatag ng mga ministryo sa Laoag, Tagudin, Balata, at Kaog (Foronda at Foronda 20). Higit pang mga ministryo ang itatatag din kalaunan.

Ang sumusunod ang listahan ng mga ministryong itinatag sa pagbalik ng mga Agustino sa rehiyong Ilocos (tingnan kina Foronda at Foronda 23-43). Hindi pa kasama sa listahan sa ibaba ang Vigan na may mga visita rin sa San Vicente at Santa Catalina.

Mga ministryong itinatag noong 1586:

- Laoag na may mga visita⁷ sa San Nicolas, San Juan de Sahagun, at Sarrat.
- Barak na may mga visita sa Paoay at Dinglas
- Balatao na may mga visita sa San Miguel de Bagnotan, San Guillermo de

Dalangdang, at San Vicente de Balanag

- Tagudin na may visita sa Balanag
- Kaog na may visita sa Santa Cruz

Mga ministryong itinatag noong 1587:

- Narvacan
- Purao

Mga ministryong itinatag noong 1586:

- Bantay na may visita sa Santa
- Bacarra na may visita sa Bangisan.
- Candon
- Sinait
- Agoo
- Bangued

Ipinapakita ng listahang ito ang malawig na katangian ng mga ministryo sa mga Ilocano. At itinuturo nito ang pangangailangan para sa isang katekismong Ilocano. Mula pa noong 1591, itinuturo na ang ganitong pangangailangan para sa pagkakatekismo. Ayon nga sa tala nina Blair at Robertson, “The king’s villages in Ylocos are for the most part without religious instruction; and the Augustinian fathers say that it should be given to some of them because, as they are new Christians, they do not confess yet” (44).⁸

⁷ Isang terminong eklesiastiko mula ikalabimpitong siglo para sa isang bayang pinaglilingkuran ng isang paring hindi doon naninirahan (Phelan 166).

⁸ Mula ito sa isang bahagi ng dialogo sa isang serye ng mga sulat sa pagitan nina Obispo Domingo de Salazar at Gobernador-Heneral Gomez Perez ng Dasmariñas noong 1591. Kabilang sa nagaganap noon ang pagtatalo hinggil sa kung sino ang may awtoridad sa mga usaping pansimbahan at ang pagtatalaga sa iba’t ibang Orden kung saan sila maglilingkod.

Kumbersiyon/Pagbabagong-Loob

Nang hindi nangangailangang magtungo sa kasalimuotan ng pagpapakahulugan sa kumbersiyon,⁹ mahalagang tanungin: napagbabagong-loob ba o hindi ang mga orihinal na mambabasa ng *Libro a naisurátan*? Naisapraktika o napagtangkaang maisapraktika ba nila ang pananampalatayang Katoliko? Kung gayon, ang *Libro a naisurátan* ay para sa mga nagsasanay na Katoliko at hindi kasangkapan para sa pag-eebanghelyo ng mga hindi Katoliko. Ang kumbersiyon ay mapakahuhulugan o mauunawaan sa isa o higit pang larang: isang malay na pagbabago ng mga indibidwal at panlipunang paraan ng pamumuhay, ang malalim na pagbabago sa unibersong pangkaisipan (Reid 151) subalit hindi isang malalim na sistematikong pagsasaayos muli ng mga kahulugang pansarili. May ilang nagpapahalaga sa kumbersiyon bilang pagtuturo na nagdudulot ng pagbabago sa mga kilos ng isang indibidwal, gaya ng nagagawa ng pagtutuli o pag-iwas sa ilang pagkain. Ang iba naman ay nagtuturo tungo sa pagbabago sa pananaw sa realidad na maaaring kinalalangkapan ng pagbabago sa pag-iisip ng tao, na maaaring maituring na sikolohikal, “espiritwal,” o pagbabagong-loob. Sinasabi ring nangangahulugan ang kumbersiyon ng pagtanggap sa isang panibagong tuon ng kahulugang pansarili; isang bago, subalit hindi kagyat na lunsaran ng identidad. At ang kumbersiyon din, bilang huli, ay hindi nangangailangang ganap; maaaring ito ay nasa antas ng “reformulat[ion] of one’s understanding of the ultimate conditions of existence, but it always involves commitment to a new kind of moral authority and a new or reconceptualized social identity” (Hefner 17).

Sa kaniyang pambungad na sanaysay sa “Conversion to Christianity,” tinukoy ni Robert Hefner ang pagkakaiba sa pagitan ng rasyonalisasyon at rasyonalidad; sa pagpapakahulugan sa rasyonalisasyon, tinukoy niya ito bilang pormal na sistematisasyon at kodipikasyon ng doktrina at awtoridad. Ang rasyonalidad, sa kabilang banda, ay kinasasangkutan ng bisa ng ilang idea at pagpapasaysay sa mundong buhay ng indibidwal o pangkat. Ang *Libro a naisurátan* ay hindi para sa pag-eebanghelyo o pagtatagumpay sa kumbersiyon, subalit isa itong kasangkapan para sa pagtuturo sa mga nabinyagan sa pananampalatayang Katoliko; kung kayâ, ginagamit ni Hefner ang terminong rasyonalisasyon.¹⁰

Mahalagang maitala ang pananaw ni Vicente L. Rafael hinggil sa kumbersiyon. Ani Rafael, “Religious conversion was crucial to the consolidation of Spanish power in the Philippines... The idiom of religious conversion was crucial, then, for this reason: it shaped the terms of native surrender just as it lent itself to the articulation of popular resistance to a colonizing power” (Rafael 7). “Their [Tagalogs] conversion to Christianity, like their learning of Castilian, occurred in ways that were not fully accountable in Spanish-Christian terms” (Rafael 110).¹¹

9 Ilang halimbawang pag-aaral hinggil sa paksa ang mga sumusunod: (a) Geertz, Clifford. 1973. “‘Internal Conversion’ in Contemporary Bali.” (b) Geertz, Clifford. *The Interpretation of Cultures*, pp. 170–89. Basic Books. (c) Horton, Robin. 1975. “On the Rationality of Conversion: Part One.” 219–235. (d) Horton, Robin. 1975. “On the Rationality of Conversion: Part Two.” 373–399. (e) Snow, D. A., at R. Machalek. 1984. “The Sociology of Conversion,” *Annual Review of Sociology* 167–90. (f) Charles F. Keyes. “Why the Thai are Not Christians: Buddhist and Christian Conversion in Thailand” sa *Conversion to Christianity Historical and Anthropological Perspectives on a Great Transformation*. Robert Hefner, patnugot.

10 Taliwas sa pagtataya ni Burkhart (1989) hinggil sa mga *doctrina* at katekismo sa Nahuatl sa Mexico (16).

11 Pawang mga bahagi lamang ito ng paksang higit na tinatalakay ni Rafael, na tumuturo sa kaniyang pananaw hinggil sa kaugnayan ng mga usapin ng kumbersiyon, pagsasalin, at iba pa, sa kolonyalismo. Tingnan ang kaniyang *Contracting Colonialism: Translation and Christian Conversion*

Katekismo/Pagkakatekisa

Ang mga miyembro ng iba't ibang Ordeng Mendicante, kilala bilang *doctrineros* at anakronistikong tinatawag na mga misyonero, ang mga guro ng doktrinang Katoliko. Ilan sa kanilang mga tungkulin ang pag-eebanghelyo sa mga lokal na mamamayan at pagkakatekisa sa mga bagong binyag. Kasama sa padron ng kanilang gawain ang pagpapabagong-loob at pagbibinyag, pagkakatekisa at pagtuturo, at pangangasiwa sa mga sakra bilang paraan ng pagsasapraktika ng pananampalatayang Katoliko.

Habang maaaring mapahalagahan ang katekismo bilang proseso kung saan makikita ang bulto ng instruksiyon, sa katunayan ay may instruksiyon ding kinakailangan bago ang pagbibinyag. “Adult converts were supposed to be able to recite by memory the *Pater Noster*, the *Ave Maria*, the *Credo* and the Ten Commandments” (Phelan 6). Matatagpuan ang mga ito sa *Libro a naisurátan* at dapat ipagpalagay na nauna pa sa akda ni Lopez sa mga Ilocano at kung gayon, hindi isinalin ni Lopez.

Nangangailangan ang pagkakatekisa ng pagsasalin ng pananampalatayang Katoliko sa wika nilang mga kinakatekisa. Subalit ano-anong aspekto ng pananampalatayang Katoliko ang isasalin? Ano ang kinailangan sa pagsasalin? Ano ang kinalabasan nito? Labas na ang mga tanong na ito sa saklaw ng kasalukuyang papel, maliban sa una: ano ang mga aspekto ng pananampalatayang Katoliko ang maisasalin. Hinarap ang tanong na ito sa ikatlong Konseho ng Mexicano noong 1585. Ang unang konseho ay isinagawa noong 1555, at ang ikalawa noong 1565.¹² Tulad ng marami pang usapan, ang nangyari noon sa Mexico ay nakaapekto sa kung ano ang nangyayari dito sa Pilipinas. Ang mahalagang pagtitipong eklestikong ito ang kauna-unahan sa Mexico, at inilunsad upang seryosong maisaalang-alang ang mga atas ng Konseho ng Trent. Idinaos ang mga unang sesyon nito sa siyudad ng Mexico mula Enero 20 hanggang Oktubre 20, 1585 (Burrus 390).

Sa sesyon ng Konseho noong ika-26 ng Enero, 1585, iniatas ng lahat ng dumalong obispo na dapat bumuo ng iisang katekismo, at ito ang kinakailangang gamitin sa buong bansa; ang tekstong ito ay lalamanin ang mga sumusunod: (a) ang mga susing dasal at listahan ng lahat ng mga doktrinang batid at taglay ng lahat ng nananampalataya (ang tinatawag na *cartilla*); (b) maikling serye ng mga tanong at sagot na madaling maunawaan ng mga bata at di-naturuang matatanda (ang tinatawag na *catecismo menor*); (c) isang gabay para sa mga pari at iba pang ministro ng ibang sakramento, na maglalaman ng buong paliwanag, sa anyo ng panuto (*platicas*) ng dalawang unang bahagi (ang tinatawag namang *catecismo mayor*) (Burrus 171-172). Ang *cartilla* ay binubuo ng mga dasal—ang *Pater Noster*, *Ave Maria*, at *Salve Regina*, ang Kredo, ang Sampung Utos, ang Pitong Mortal na Kasalanan, Mga Dakilang Gawa, mga Birtuda na Kardinal at Teolohiko, at iba pa (Burkhart 23-24). Ang lahat ng ito ay matatagpuan sa *Libro a naisurátan*.

Salin/Pagsasalin I

Higit pa sa nilalaman ng mga katekismo, kinaharap din ang usapin ng pagsasalin. Mahalaga itong usapin dahil sila ay nasa isa nang Bagong Mundo, isang lugar ng puro *in Tagalog Society under Early Spanish Rule*, partikular na ang ikatlong kabanata na tumatalakay sa “kakulangan” sa kumbersiyon sa mga Tagalog.

12 Ayon kay Burrus: “In colonial times four ecclesiastical Councils were held in Mexico City: in 1555, 1565, 1585, and in 1771. Their decisions and enactments affected directly the extensive territory of New Spain and indirectly that of the Philippines.” (171)

“bago” at iba’t ibang mga bago ring wika. Pagdating ng ikalawang Konsehong Mexicano noong 1565, tumindig ang Konseho ng Trent (1545-1563) hinggil sa usapin ng pagsasalin:

And wishing, as is just, to impose a restraint, in this matter, also on printers, who now without restraint...thinking, that is, that whatsoever they please is allowed them—print, without the license of ecclesiastical superiors, the said books of sacred Scripture, and the notes and comments upon them of all persons indifferently, with the press of times unnamed, often fictitious, and what is more grievous still, without the author’s name; and also keep for indiscriminate sale books of this kind printed elsewhere; (this Synod) ordains and decrees, that, henceforth, the sacred Scripture, and especially the said old and vulgate edition, be printed in the most correct manner possible; and that it shall not be lawful for anyone to print, or cause to be printed, any books whatsoever, on sacred matters, without the name of the author; nor to sell them in future, or even to keep them, unless they shall have been first examined, and approved of, by the Ordinary; under pain of anathema and fine imposed in a canon of the last Council of Lateran; and, if they be Regulars, besides this examination and approval, they shall be bound to obtain a license also from their own superiors, who shall have examined the books according to the form their own statutes. As to those who lend, or circulate them in manuscript, without their having been first examined, and approved of, they shall be subjected to the same penalties as printers; and they who shall have them in their possession or shall read them, shall, unless they discover the authors, be themselves regarded as the authors. (binanggit kay Ramírez 7)

Ipinulong ang Konseho ng Trent bilang tugon sa Repormasyon. Kabilang sa mga usapin o suliranin (ayon na rin sa pananaw ng isang kinatawan) na umusbong ay buhat sa imbensiyon ng palimbagan. Sa partikular:

The first three years of the Reformation (1518–1520) saw total book production in Germany quadruple, with a further doubling of production by 1524. As the years rolled on and more writers entered the fray, the publishing industry expanded to keep up with the ever-increasing demand for books. For the evangelical reformers and the Catholics who opposed them, it truly was a situation of “publish or perish.” Print your ideas, disseminate them as widely and quickly as possible, or else face defeat—and even death—in the struggle for hearts, minds, and souls. (“Publish or Perish”)¹³

Nang dumating ang palimbagan sa Mexico noong 1539, nangahulugan ito ng “revolution for translators. Now they were able to publish their translations on a much larger scale.” Habang ang pagpapalaganap ng kanilang mga akda noon na mano-manong kinopya ay naging limitado, “they had more freedom in their translations because the manuscript texts were infrequently censored by external agents.” Sa gayon, nagkaroon ng “proliferation of humanist doctrine,” sa puntong “we can even find a certain diffusion of Erasmus’s thoughts” sa mga teksto (Ramírez 5).

Noong 1570, pormal na itinatag ang Inquisición sa Mexico, na nagkaroon ng epekto sa kalayaang magsalin sa mga wikang katutubo sa Bagong Mundo. May ilang miyembro ng mga Ordeng Mendicante na pinarusahan sa America para sa kanilang gawain ng pagsasalin ng mga teksto sa mga wikang katutubo, gaya na lang ng Franciscanong si Maturino Bilberti para sa kaniyang mga salin sa Tarascan; at ng Franciscanong si Alonso Molina, na ang akda

¹³ Maaari ring tingnan: Pettegree, Andrew. *Brand Luther: 1517, Printing, and the Making of the Reformation*. Penguin Press, 2015.

sa Nahuatl ay sinuri ng Inquisición at hindi pinahintulatang mailimbag. Ang suliranin ay pangunahing may kinalaman sa pagsasalin ni Molina ng ilang konseptong Katoliko sa Nahuatl (Ramírez 6).

Nakaimpluwensiya ang kombinasyon ng Trent at ng Inquisición sa mga pagpapasya ng huling Konsehong Mexicano sa ikalawang hati ng ikalabing-anim na siglo. Ang kanilang mga rekomendasyon ay naging “increasingly restrictive with regard to the content that catechisms should have and also with regard to who should translate these texts and how they should be translated. The third council prohibited under the penalty of excommunication the use of former catechisms” (Ramírez 6).

Kaya habang ninanais at hinihimok ng mga konseho ang pagsasalin ng mga katekismo sa mga wika ng populasyong lokal, kasabay rin nito ang kanilang pagpapasalimuot sa proseso ng pagsasalin at pagpapalaganap ng mga akdang isinalin sa mga wikang katutubo. Ilan sa mga naging hadlang ay kinailangan na ang mga prayle lamang ang magsagawa ng pagsasalin; pinapayagan lamang magmay-ari ang mga katutubo ng mga katekismong pinahintulutan na ng mga prayle, at wala nang iba pang sermon, tekstong relihiyoso, at manuskrito na maaaring ariin ang mga katutubo (Ramírez 6). Kakatwa ang lahat ng ito, lalo na kung isasaalang-alang kasabay ng naging tala ni Pedro Chirino hinggil sa pagiging *examen* noong 1609:

There is scarcely any man and much less a woman that does not possess one or more books in their language and characters, and in their own handwriting, on the sermons they hear or on the sacred histories, lives of the saints, prayers and pious poems composed by them. This is something unheard of among any other people so recently Christianized. And I can bear witness of this because I was recently charged with the examen of those books in this year 1609 by order of the Treasurer, Procurator and Vicar General of the Metropolitan See of Manila, who had them all inspected in order to correct the errors.¹⁴

Ang proseso ng paggawa ng isang katekismo sa isang wikang katutubo ay inilatag. Una, ang kompletong salin ay kinakailangang masuri ng mga nakatataas na maalam sa wika. Matapos ang pagsusuri, “they set out the requirements to be met by the text and the formalities it should include.” Sa wakas—sapagkat ang proseso ay maaari ngang tumagal nang ilang taon—isang lisensiya ang maipagkakaloob upang mailimbag ang salin (Ramírez 6-7). Ganito ang naging kaso sa *Libro a naisurátan* na nakompleto noong 1616 subalit hindi nailimbag hanggang 1620.

Lopez at Bucaneg

Dalawang pangalan ang pinakamatalik sa *Libro a naisurátan*: ang Agustinong si Francisco Lopez at ang Ilocanong impormante na si Pedro Bucaneg.¹⁵ Inilista si Lopez sa pahinang pamagat bilang tagasalin at binanggit niya si Bucaneg sa kaniyang mensahe para sa kaniyang kapwa prayle. Subalit ang pag-aakda sa mga Ilocanong relihiyosong materyal ay malaon nang nagsimula bago pa ang pagkompleto sa *Libro a naisurátan*. Tatlong

14 Mula sa manuskrito ni Chirino, na pinamagatang “Historia de la provincia de Philipinas,” na kasama sa akda ni Francisco Colin na *Labor evangelica*, pinatnugutan ni Pablo Pastell, vol.1, 223.

15 Karaniwang isinusulat ng mga modernong manunulat ang pangalan bilang *Bukaneg*, bilang ang katitikang ginagamit sa kapuluan ay walang *c* subalit may *k*. Bilang pagsunod kay Lopez, ginagamit dito ang *Bucaneg*.

Agustino ang nakalista bilang nag-apruba sa akda noong ika-30 ng Hulyo 1616: sina Pedro de Lassarte, Pedro Lasso, at Ieronimo Caverro. Ang lahat ng mga ito ay kilalang eksperto sa wikang Ilocano.¹⁶ Kontensiyon ng papel na ito na ang tatlong nabanggit na prayle at iba pa ay maaaring may papel na ginampanan sa pagsasalin ng materyal sa *Libro a naisurátan* sa labas ng katekismong Belarmino.

Naitatalang kakaunti lamang ang kaalaman hinggil kay Lopez, na hindi man lamang sasapat para sa isang talambuhay. Ayon kay Agustín Mardía de Castro, isa siyang napakahusay na teologo sa Unibersidad ng Alcalá de Henares bago tumungo sa Pilipinas, kung saan siya dumating noong 1598. Nauna niyang pinag-aralan ang Tagalog, na makapagpapaliwanag sa kaniyang pamilyaridad sa *la letra Tagala* na binanggit sa *Libro a naisurátan*. Pagkatapos ay itinalaga siya sa rehiyong Ilocos, pinag-aralan at madaling pinagkadalubhasaan niya ang wikang Ilocano. Ilang pangyayari ang nakapagkukuwadro sa kaniyang pasyang isalin ang *Libro a naisurátan* bilang isang wari sorpresa. Una, pinili siya para sa unang misyong Agustino sa Japan noong 1602; sa hindi tukoy na mga suliranin, hindi siya sumama sa nasabing misyon. Ikalawa, noong 1609, naitalaga siyang Prior ng Santo Niño sa Cebu. Panghuli, nang nag-utos ang Sangay Panlalawigan noong ika-23 ng Abril 1611, para sa mga tagusiri ng wika upang “to write and compose ‘whatever they think to be profitable for the improvement and progress of the dialect and the doctrine of the ministry,’” hindi napili si Lopez para sa nasabing gawain (Nieto 110-111).

Subalit, ang pasya niyang isalin ang katekismo ni Belarmino ay mistulang naisagawa na noon pa mang 1606, alinsunod na rin sa pahayag ni Fr. Hernando Bezerra na nakompleto na ni Lopez ang nasabing gawain nang may sampung taon.¹⁷ Natutukoy ang kaganapan ng proyekto sa pamamagitan ng aprobasyon ng tatlong tagasuri ng teksto noong 1616. Dagdag pa, ginawa rin niya ang *Arte de la lengua yloca*, na nailambag noong 1627. Sinimulan din niya ang isang diksiyonaryo na hindi niya nagawang tapusin.

Para sa lahat ng itinulong sa kaniyang mga kapwa Agustino, pinasasalamatang ni Lopez si Pedro Bucaneg sa kaniyang mga ginawa sa *Libro a naisurátan*. Ani Lopez:

Poniendolo yo por obra, con todo cuydado, iacompañado siempre del indio mas ladino, que áy en la provincial, i mas exercitado en la inteligencia de las cosas de nuestra Fee, (que es D. Pedro Bucanég ciego, natural de Bantay)

Nagawa ko ito, nang may labis na pag-iingat, kasama siyempre ng mga indiong higit na ladino mula sa lalawigan, at higit ding sanay ang kaalaman tungkol sa mga bagay ng ating Pananampalataya (na si Don Pedro Bucaneg, bulag, isang katutubo ng Bantay) (28)

¹⁶ Dumating si Pedro de Lassarte sa Pilipinas noong Hunyo 1595. Naordina sa Maynila, nag-aral siya ng Ilocano at naitalagang maglingkod sa Pura, Bacarra, at Bauang mula 1600 haggang 1608. Noong 1610, ihinirang siya upang maging tagasuri ng Ilocano. Si Pedro Lasso, na dumating noong 1606, ay kilala sa kaniyang kaalaman hinggil sa Ilocano. Dumating naman si Ieronimo Caverro sa Pilipinas noong 1596 at halos kaagad na naitalaga sa rehiyong Ilocos kung saan siya naglingkod hanggang sa kaniyang kamatayan noong 1622. Naglingkod siya malapit sa Bantay at sinasabing nagturo kay Pedro Bucaneg, ang impormanteng nakatrabaho ni Lopez sa *Libro a naisurátan*. (Nieto 1972: 108-109, 112-116)

¹⁷ Sumasalungat ito sa pananaw ni Nieto (1972) na noong 1611, nakatanggap si Lopez ng isang “personal order from Father Miguel Garcia Serrano requesting him to translate the *Doctrina Cristiana* by Saint Robert Cardinal Bellarmine into Ilocano, which he finished by the year 1617” (111). Na tumagal ang proyektong ito nang sampung taon ay binanggit ni Fr. Bezerra sa kaniyang aprobasyon: “ocupádose en eso mas de diez años” (12). Pinagtitibay ito ng tatlong Agustining nagbigay ng kanilang aprobasyon noong 1616.

Si Don—isang titulong tiyak na pormal—Pedro Bucaneg ang isa sa mga higit na kakatwang pigura sa kasaysayang Ilocano at maaaring maging ng buong Pilipinas. “Pinakahuhulugan” ni Carl Ralph Galvez Rubino ang Bukaneg (ayon na rin sa kaniyang baybay ng pangalang ito) sa kaniyang diksiyonaryo bilang ang sumusunod: “the father of Ilocano literature; his name derives from *nabukaan nga Itneg*: Christianized pagan” (Rubino 125). Ayon naman kay Marcelino A. Foronda Jr., sa kaniyang waring masiglang pagpapahalaga:

Pedro Bukaneg is possibly one of the most colorful figures of Philippine history. He has been compared with Moses in that he was a foundling; with Milton in that he was a blind poet; with Socrates in that he had ugly features and in that he preached in the streets. (Foronda at Foronda 76)

Kung hanggang saan ang naging ambag ni Bucaneg ay walang makapagsasabi. Itinatala ni Foronda na “the homely approach and the conversational tone of the *Doctrina Cristiana* [a]s Bukaneg’s contribution seems apparent” (Foronda at Foronda 96). Subalit, ang tuon ng papel na ito ay isang bahagi ng aklat kung saan maaaring walang mahalagang epekto si Bucaneg: isang wari paunang glosaryo na nagpapakilala sa mga salitang Español na hiram sa pagbuo ng teksto.

Libro a naisurátan

Sa *Philippine Rariora*, nagbigay si Mauro Garcia ng isang buong paglalarawan sa nilalaman ng *Libro a naisurátan*. Matapos ang pahinang pamagat ay ang *Proprio motu*¹⁸ ng Papa Clemente VIII, na sinundan ng isang serye ng mga lisensiya at aprobasyon.¹⁹ Pagkaraan nito ay isang serye ng mga berso sa Latin, isang isinulat ni Fr. Garcia Garces, isang Heswita; at isang isinulat naman ni Fr. Miguel Goto, isang paring Hapon. Pagkatapos ay isang tulang iniaalay ni Lopez kay Juan Liaño.

Sa puntong ito magsisimulang marinig ang tinig ni Lopez. Isang dasal sa Ilocano para kay Maria (“Cararrag Ken Santa Maria”) ang sinundan ng dedikasyon para sa mga pari at iba pang ministro sa rehiyong Ilocos. Sa bahaging ito binanggit ni Lopez si Bucaneg. Pagkaraan ay nagbigay si Lopez ng ilang tala hinggil sa ortograpiyang matatagpuan sa teksto. Sinundan ito ng labing-apat na pahina kung saan pinakahulugan ni Lopez sa Ilocano ang mga salitang Español na “hiram” sa *doctrina*.

Mahalaga ring itala na ang tinutukoy ni Lopez na la *lengua Iloca* sa bahaging Español ay tinatawag naman niyang *Samtoy* sa bahaging Ilocano. Pinaniniwalaang habang ang *Ilocos* ay maaaring nagmula mula sa parehong salitang-ugat sa *Tagalog*, ang *ilog* (na sa ganang akin ay malamang na hindi), ang *Samtoy* ay mula naman sa *sao mi ditoy*, “ang wika namin dito.” Gayunpaman, hindi tinanggap ni Isabelo de los Reyes ang ganitong paliwanag para sa parehong Ilocos at Samtoy (Foronda at Foronda 2-3).

Matapos pakahulugan ang mga hiram na salita, sinasabi ni Lopez na “what is written here is the *Doctrina Cristiana*” (“Iti insurat ditoy, iti *Doctrina Cristiana*”), at saka nagbubukas

18 Tumutukoy ito sa isang kilos na kusang pinasinayaan ng mismong Papa.

19 Ang mga nasabing lisensiya ay ang mga sumusunod: lisensiya mula Governor Alonzo Fajardo: Maynila, 25 Setyembre 1620; lisensiya mula Arsobispo Miguel Garcia Serrano: Maynila: 3 Setyembre 1620; lisensiya mula mga Augustino, Fr. Juan Enriquez: Tondo, 11 Nobyembre 1620. Ang mga aprobasyon ay ibinigay ni Fr. Hernando Becerra: 10 Hulyo 1620; ni Miguel de Velasco: 16 Nobyembre 1620; at nina Frs. Pedro de Lassarte, Pedro Lasso, at Ieronimo Cavera: Bantay, 30 Hulyo 1616.

sa isang maikling dasal. Sumunod dito ang mga karaniwang inaasahan sa isang katekismo: *Amami* (Ama Namin), *Ave Maria* (Aba Ginoong Maria), *Mamatiac* (Kredong Apostoliko), *Bilin ti Dios* (ang [Sampung] Utos), *Bilin ti Santa Iglesia* (ang [Limang] Utos ng Banal na Simbahan), *Articulos [ti Pammati]* (mga Artikulo [ng Pananampalataya]), *Sacramento ti Santa Iglesia* (mga Sakramento ng Banal na Simbahan), *Poon a paggaoan ti Basol* (ang Pinagmulan ng Kasalanan [Pitong Mortal na Kasalanan]), *Aramid a Caasi* ([Labing-apat na] Gawain ng Awa), at *Iti Unaen a Lualuen ti Agconfesar* (Dasal sa Pangungumpisal). Ukol sa mga ito, wika ni Burkhart, “The average person was expected to know by heart the basic elements of Christian doctrine” (23).

Sinundan ang mga ito ng pinamagatan ni Lopez na “Catecismo,” ang humigit-kumulang pitong pahina ng mga tanong at sagot sa pagitan ng pari at parokyano. Muling ibinigay ni Lopez ang parehong materyal na nasa mahigit dalawampu’t tatlong pahina na ng baybayin, ang anyo ng panulat sa panahon ng pagdating ng mga Español. Tinukoy ni Lopez ang nasabing sistema bilang *la letra Tagala*. Matapos ang anim na pahina ng mga erratum, matatagpuan na rin sa wakas ang katekismong isinulat ni Belarmino, na isinalin sa Ilocano. Pagkatapos ng katekismo, nagsasara ang aklat sa labinlimang pahina ng tula sa Ilocano.

Hiram/Panghihiram

Na kinailangang “humiram” ni Lopez mula sa Español ay maaaring hindi na kagulat-gulat. Upang maisalin ang pananampalatayang Katoliko, monoteistiko at Trinitario, sa isang wikang ang kultura ay nakaugat sa pananaw-mundong animistiko, ay nangailangan ng “paghiram,” ani Lopez. Tulad na rin ng tala ni Burkhart hinggil sa pagsasalin sa Nahuatl:

The friars were not modern linguists; they lacked sensitivity to the relationship between language and thought, between words and mental categories. They looked for synonyms and used whatever they could find; some Spanish terms were introduced but almost always as the equivalent of something Nahuatl... In addition, translation from Spanish or Latin into Nahuatl was something quite different than translation from Latin to Spanish, or between the other European tongues sharing both a common origin and a long experience in the expression of Christian doctrine. (Burkhart 11-12)

Mga Hiram na Salita

Ang maaaring sorpresa ay nasa pasya ni Lopez sa mga salitang isasama at hindi sa kaniyang “glosaryo ng mga hiram na salita.” Ang mga itinalang salita ay ang mga sumusunod:

Libro—aklat
Caridad—karidad
Virtudes—birtud
Mysterio—misteryo
Milagro—himala
Santissima Trinidad—Banal na Trinidad
Meritos—merito
Sacerdote—pari
Espiritu—espiritu
Madescomulgar—pagpapatiwalag

Iudios—Hudyo
Turcos—Turko
Herejes—erehe
Mundo—daigdig
Martyres—martir
Confessores—nangungumpisal
Potencia—lakas
Espiritual—espiritwal
Masalvar—masagip
Macondenar—makondena
Coro—koro
Ley—batas
Dispensar—mapatawad
Religion—relihiyon
Agadorar—sumamba
Gentiles—Hentil
Iusticia—hustisiya
Reliquias—relika
Devocion—debosyon
Dotores—doktor
Agapelo—umapela
Profeta—propeta
Testamento—testamento

Tiyak na pamilyar na termino ang *libro* sa mga Ilocano, bilang nasa pamagat naman na rin ito. Bukod dito, mayroong mga naisakatutubong anyo: *masalvar*, *maDESCOMULGAR*, *macondenar*, *agadorar*, *appel*. Bakit ang mga salitang ito? Naidiriin ang tanong ng materyal na matatagpuan sa pagitan ng glosaryo at ng katekismo ni Belarmino: ang Ama Namin, Aba Ginoong Maria, Kredong Apostoliko, at iba pa.

Salin/Pagsasalin 2

Subalit tulad ng itinataya nina William E. Hanks at Rafael, hindi mag-isang gumana ang pagsasalin, at hindi dapat ituring na waring ganoon. Ayon kay Hanks, “Working with the relevant materials on and in Maya, I have become convinced that analysis and translation were actually forms of *reducción* in the strong sense of systematically re-forming their objects” (Hanks 4). Dagdag pa niya:

A similar logic applies to so-called Spanish borrowings, such as *missa*, *sacramento*, *christianoil*, and *beyntisyon*. In using these expressions in otherwise Maya discourse, the religious were producing a version of Maya in which selected Spanish elements were simply part of the vocabulary. (15)

Tumututol si Hank sa idea ng “panghihiram,” partikular na bilang kaugnay sa pananaw ni Robert Ricard hinggil sa pagsasalin:

Ricard (1995, 130) presents a very interesting discussion of the missionary fear that certain translations would produce ambiguity whereby a native idea remained hidden in the background, thus undercutting the desired Christian meaning. In such cases, among others, missionaries opted to retain the Spanish term in otherwise indigenous utterances. The idea of “borrowing” is therefore misleading both because it masks the active role of the missionaries in producing the usage and because it puts the indigenous language in the

position of receiving a loan, whereas it is the means of codifying a usage.
(Hanks 376-377)

Tulad ng itinatala ni Rafael:

The translation of the Christian doctrine into the native vernaculars did not, however, leave the local languages unchanged. Such highly charged terms as *Dios*, *Espíritu Santo*, and *Jesucristo*, for which the Spaniards found no adequate equivalents in the local languages, were retained in their untranslated forms to punctuate the flow of Christian discourse in the vernacular. In the interest of conversion, translation prescribed just as it proscribed the language with which the natives were to receive and return God's Word. (Rafael 20-21)²⁰

Muli, na kinailangang “humiram” ni Lopez mula sa Español ay maaaring hindi na kagulat-gulat. Ayon sa kaniya, “deficiones de los vocablos que en este libro no ha podido escusar la lengua Iloca de tomar prestados de la Castellana” (o may “mga kahulugan ng mga salita sa aklat na ito na hindi maiiwasang hiramín ng wikang Ilocano mula sa wikang Español”). Sinundan ito ng salin din sa Ilocano: “Iti sasaoen itóy iti caipapanán dagiti sáo a kinacastilla nga bulúden ti Samtoy, ta di mabalín a saó o iti sanga cabitla nga sáo, no oinaynayónan.”

Naiayos/Pakikipag-ayos

Isang bagay ang nagiging malinaw: ang nauna, o mga naunang, yugto ng pakikipagkompromiso at pagsasalin ay nangyari na, kabilang na kung anong mga salita ang “hihiramin” at gagamitin. Maitataya kong ang mga hiram na salitang ito ay nakatakda, bilang gayon, at hindi bukas sa mga pagbabago ni Lopez sa *Libro a naisurátan*. Dito, matatagpuan natin ang isang malawig na bokabularyo na ang kabahagian ay maiuuri sa tatlong kategorya: mga salitang Ilocano na ginamit upang makapagpahayag ng mga konseptong Katoliko; mga salitang Español na isinakatutubo; at mga salitang Español na hiniram.

Nabibilang sa unang kategorya ang mga salitang Ilocano na ginamit upang ipahayag ang mga konseptong Katoliko, at ilan sa mga ito ay karaniwan nang para sa mga Ilocano. Ang *lualo* ay nangangahulugang “dasal,” at hindi ito lingid maging sa mga animistang Ilocano. Subalit binigyan ng higit na teolohikong nilalaman ang ibang salita. Ang *mamatiac*, sa ganang akin, mula sa salitang-ugat na *pati*, na nangangahulugang “maniwala,” ay naging “paniniwala”; ang *langit* na nangangahulugan “panginorin” ay naging “paraiso”; ang *bilin*, bilang “pasabi,” ay naging “utos”; ang *managbasol* na “magkamali” ay naging “magkasala”; ang *sairo*, o “pag-akit,” ay naging “tukso.”

Nariyan din ang mga salitang ginamit bilang mga terminong teolohiko, na ang maraming katumbas sa Español ay nakalista rin sa glosaryo. *Isalacan* o “isagip” ang tumbas na Ilocano ng naisakatutubong *masalvar* at ang kasalungat ng naisakatutubo ring *macondenar* o makondena. Ang *paauaném* mula sa salitang-ugat na *awan* o “wala,” at samakatwid nangangahulugang “mawala,” ay ginamit bilang “pagpapatawad.” Ang tumbas nito sa Español na *dispensar* ay matatagpuan din sa listahan ni Lopez.

²⁰ Ang argumento ni Rafael hinggil sa mga prayle na nagpapahalaga sa pagsasalin bilang pagpapalagay sa isang herarkiya ng mga wika, habang nakatatagwag-pansin, ay hindi na saklaw ng papel na ito. Sinasabi rin ang ideang ito, bagaman sa kontekstong Incan, ng akda ni Patricia Seed na “Failing to Marvel:’ Atahualpa’s Encounter with the Word.”

Ilan pang salitang Ilocano ang higit na nabigyan ng kahalagahang teolohiko. Ang *pammuniag* ay mula sa salitang-ugat na *buniag*, na kaugnay ng salitang-ugat na Tagalog na *binyag*.²¹ Ang *bubugtong*, mula sa *bugtong* na nangangahulugang “tangi,” ay ginamit patungkol kay Hesus bilang “bugtong na Anak.”

Ang mga Sakramento ay itinala sa kapwa wikang Español at Ilocano. Ang *Eucaristia* ay naging *Bagí ti Apótayo a Iesu Cristo*, o “ang katawan ng ating Panginoong Hesukristo”; ang *Extrema unción* ay naging *Pammolót a udùdi*, o “huling paglalangis,” kung saan ang *pammolót* ay mula sa salitang-ugat na *pulot*, na tumutukoy sa isang malapot na likido gawa mula sa tubó²²; at ang *Matrimonio* ay naging *Panagasáua ti Cristiano*, o “kasalang Kristiyano.”

Wala sa mga ito ang naisama sa glosaryo, bilang ang mga ito ay nakompromiso na at natanggap bilang mga saling Ilocano ng mga terminong Español at/o Latin. At ang mga ito ay maaari ding nangyari na bago pa man sinimulan ni Lopez ang kaniyang pagsasalin sa *doctrina* ni Belarmino, o mangyari pa, bago ang kaniyang pagdating sa rehiyon ng Ilocos.

Nabibilang naman sa ikalawang kategorya ang mga salitang Español na naisakatutubo. Kasama dito ang *pasantificar*, o “gawing banal,” at *illansat*, o “ipako.” Sa Limang Utos ng Banal na Simbahan, matatagpuan natin ang *agconfesar*, o “mangumpisal”; *agcomulgar*, o “magkomunyon”; at *agayunan*, o “mag-ayuno.”

Binubuo ang ikatlong kategorya ng mga salitang Español na hiniram. Kasama sa listahan ang *Espiritu*, subalit hindi kasama ang *Santo*. Ilan pa sa mga hiram na salitang Español ang mga sumusunod: *Santa Cruz*, *Espiritu Santo*, *Ave Maria*, *bendit*, *Iesus Cristo*, *Santa Maria*, *Credo*, *Virgin*, *Poncio Pilato*, *Iglesia Catolica*, *Sacramento*, *catecismo*, *Dios*, *persona*, at marami pang iba. Bakit hindi piniling maisama ang mga ito sa listahan ng mga salitang “hiram”? Bakit napagpasyahan at isinama ni Lopez ang mga terminong nasa kaniyang listahan? Dito nakikitang ang kaniyang mga pagpili ay wari arbitrario rin.

Sa glosaryo matatagpuan ang tatlong salita batay sa etnisidad: *Iudios*, *Turcos*, *Gentiles*. Maaaring asahan na ang mga salitang *Iudios* at *Gentiles* bilang napapaloob sa katekismo. Subalit ang *Turcos*? Bakit binanggit ang mga ito? Sa katekismo ni Belarmino, nabanggit ang nasabing salita sa sumusunod na seksiyon:

Agpésó a malacsíd dagiti madescomulgar ém sabali ti panna alacáddá ngem dagiti Iudios, ken Turcos, ken Herejes; ta dagiti Iudios, ken Turcos, ken ámin a úrray a táo dipáy nabuniágan, daétoy ti calacsídanda, ta dida páy símrec a maitípon iti Santa Iglesia, ta dida pay pinabuniág;²³

²¹ Isang kakatwang pag-aaral hinggil sa pananaw na Ilocano hinggil sa pagbibinyag: (a) Scheans, Daniel. “Anak ti Digos: Ilokano Name Changing and Ritual Kinship,” sa *Philippine Sociological Review* 1966, vol. XIV no. 2, 82-85. Tingnan din kay (b) Woods. “Translating Baptism: A Case for Buniag.” *Philippiniana Sacra*. Vol. LIV No. 162, Mayo-Agosto 2019.

²² Mula ito sa *Ilocano Dictionary and Grammar* ni Carl Ralph Galvez Rubino (471).

²³ Pahina 80 sa *Libro a naisurátan*. Sa edisyong 1620, ito ay nasa pahina 70, bagaman nasa pagitan ito ng mga pahina 79 at 80. Ang 7 sa edisyong 1621 ay nakasulat nang kawangis ang bilang 8. Mahalagang maitalang ang mga bilang ng pahina ay nagsisimula lamang sa *doctrina* ni Belarmino.

Pasasalamat kay Prop. Aurelio Agcaoili, ang Program Coordinator ng Programa sa Wika at Panitikang Ilocano sa Unibersidad ng Hawai'i, Manoa, para sa kaniyang mungkahi hinggil sa siping ito. Isinulat niyang muli ito sa modernong Ilokano na nakapagpadali sa pagbasa dito: Agpayso a malaksid kadagiti madeskomulgar ket sabali ti pannakaalagadda ngem kadagiti Judio, Turko, ken Hereje (Ereje) [gapu] ta dagiti Judio ken Turko [ken agraman: ken amin] ken uray nga amin a tao a di pay nabuniagan, daytoy ti kalaksidanda ta dida pay simrek a maitipon iti Santa Iglesia ta dida pay nabuniagan.

Tunay na nasa labas ang mga ekskomunikado, maliban sa mga halimbawang Hudyo, Turko, at mga erehe; sapagkat ang mga Hudyo at Turko at iba pang mga taong hindi pa nabibinyagan, narito ang dahilan ng kanilang pagiging nasa labas ng simbahan, sapagkat hindi pa sila nakapapasok sa konggregasyon ng Banal na Simbahan sapagkat hindi pa sila nagpapabinyag;

Hindi iniiba ang mga Turko, subalit isinasama sa parehong kategorya sa mga Hudyo, erehe, at lahat ng mga taong hindi pa nabibinyagan o hindi pa nakapupunta sa Banal na Simbahan.

Subalit, maaaring maipagpalagay na ang karaniwang Ilocano sa panahon ni Lopez ay malayong makaengkuwentro sa kaniyang buhay ng isang Hudyo o erehe—isang pagano, maaari pa siguro, subalit hindi isang erehe, at lalo pang hindi isang Turko. Kung gayon, bakit isinama ni Lopez ang *Turcos* sa kaniyang glosaryo? Sapagkat isinasalin niya ang katekismong isinulat ng isang kardinal na Italiano, na isa ring Heswita, na naniraan sa Mediteraneo kung saan naging suliranin ang mga Muslim na Turko. Kung isang Español ang sumulat sa nasabing katekismo, maaasahan ng isa na sa halip ng *Turcos* ay matatagpuan ang *Moros*. Ang mga Moro, kasama na ang mga Hudyo, at hindi ang mga Turko, ang suliranin ng España.

Usapin ng Ahensiya

Isinasalin ni Lopez ang “unibersal” na katekismo, subalit wala siya sa posisyon upang patnugutan o baguhin ang mga bahaging maaaring naramdaman niyang hindi nababagay para sa kaniyang mga mambabasa. At dito matutunton ang puso ng lahat: ahensiya. Walang kalayaan o ahensiya si Lopez, hindi tulad ng maaaring isipin ng sinuman. Iminumungkahi ni Sonia Corcuera de Mancera ang hindi bababa sa apat na uri ng katekismo alinsunod sa ahensiya (Ramírez 9-10). Una dito ang mga katekismong isinulat sa España: dito, idadagdag lamang ng tagasalin ang kaniyang pangalan at ilalathala ang teksto. Ang ikalawang kategorya ay nangangailangan ng mga pagtitipon, na isinasagawa din ng tagasalin. Ang ikatlo naman ay kung saan may mga komento sa teksto, na dinadagdagan naman ng tagasalin ng kaniyang sariling komentaryo; ang kalalabasan ay isang pagpapaliwanag, “giving the reader a chance to ‘interpret them.’” Sa ganitong mga teksto, “adaptation took place through translation.” Ang huling kategorya ay binubuo ng mga orihinal na katekismo (Ramírez 9). Sa mga ito, wari hindi nabibilang ang *Libro a naisurátan* sa alinmang kategorya. Bagamat kinailangan nga ditong magsagawa ng pagtitipon, walang kalayaan si Lopez upang magbigay-puna sa teksto ni Belarmino. Ito marahil ang totoong suliranin sa *Libro a naisurátan*. Matapos ang sampung taon ng paggawa, at paghihintay nang apat pang taon matapos maaprubahan ang teksto ng tatlo pang Agustino ng bihasa sa Ilocano, nailimbag sa wakas ng *Libro a naisurátan*.

Na limitado ang naging ahensiya ni Lopez ay makikita sa glosaryo. Mailalahad sa isang pahapyaw na pagbasa sa kaniyang salin ng katekismo ni Belarmino ang maraming bilang ng mga salita o terminong Español na maaari, o masasabi pang dapat, na naisama sa glosaryo. Ilan sa mga ito ang *purgatorio*, *penitencia*, at *oracion*.

Nakikita ni Ramírez ang dalawang pangunahing tulak sa mga prayleng tagasalin: ang pangangailangang magtakda ng pamantayan sa doktrina at ang pangako ng pagsunod (Ramírez 11). Habang sumusulat si Ramírez hinggil sa pagsasalin sa Nahuatl, maaaring

makalirip ng koneksiyon sa Pilipinas, at kay Lopez. Tiyak na ang salin ng isang “unibersal” na katekismo ay magsisilbing pamantayan para sa doktrina ng Simbahan. At hinggil sa pangako ng pagsunod, itinatala ni Ramírez na:

In many cases friars did not show interest in translating a new book, but undertook the job under superiors’ orders. They say that they did not think they were skilled enough to translate but that they had to do it because of their vow of obedience. (11)

Related to this responsibility was the necessity of some translators to seek protection from their superiors. They were aware that a wrong translation would have serious consequences for them because of the strict control over translations from the beginning of the Counter-Reformation, so they used to look for the approbation of their superiors to reduce the control of censors over their translations. (12)

Sa pagsasaalang-alang sa lahat ng ito, maaaring makita na ng isa na habang ang iba ang maaaring napili para sa proyektong ito, inatasan si Lopez upang isalin at gawin ang *doktrina*. Ang puwersang umuudyok sa kaniyang gawin ito, tulad ng gampanin ng ahensiya, ay malimit nakaliligtaan. Bilang isang masunuring Agustino, ginagawa ni Francisco Lopez ang iniatas sa kaniya, na nangailangan ng hindi kukulangin sa sampung taon upang maisakatuparan. Nakaapekto sa proseso ng proyekto ang mga pasyang isinagawa sa Europa, tulad ng mga pasya ring ginawa sa Mexico; dagdag pa sa lahat ng ito ang pagkakatatag ng Inquisición.

Bakit pinili ng isang Español na Agustinong prayle ang akda ng isang Italianong Heswitant kardinal upang isama sa kaniyang katekismo? Si Belarmino, isang mahalagang pigura sa Kontra-Repormasyon, ay kinomisyon ng Papa Clemente VIII (1592-1605) upang sumulat ng isang katekismo. Gayunpaman, ang Papa Urban VII (1623-1644) ang naglayong magtatag sa katekismo ni Belarmino bilang *ang* katekismong susundin ng mga *doctrinero*. Subalit, nangyari lamang ito matapos mailimbag ang *Libro a naisurátan*. Ang katekismong ito rin ang naging batayan para sa unang aklat na Bisaya na nailimbag noong 1610. Sa gayon, mahihinuhaing isinalin ni Lopez ang akda ni Belarmino sapagkat iniatas sa kaniyang gawin ito.

Maraming napagdaanan ang Simbahang Katoliko Romano sa siglo bago nailimbag ang *Libro a naisurátan*. Ang Repormasyon, Kontra-Repormasyon, at ang pagkilos upang gawing magkakatulad ang mga turo ng Simbahan ay lahat nakapag-ambag sa paglikha sa katekismo ni Belarmino. Dito mahalagang maitalang ayon kay Henry Kamen, sa kalagitnaan ng ikalabing-anim na siglo sa España, “a large proportion of the Old Christians were ignorant of the Creed and other basic statements of the Church” (186). Ito ay bago pa dumating ang Konseho ng Trent, ang Inquisición, at ang katekismo ni Belarmino.

Huling Salita

May tungkulin ang mga *doctrinero* ng Bagong Mundo, kasama na ang Pilipinas, upang ikatekisa ang mga taong nasa kanilang pangangalaga. Nagsimula ang ministeryong Español sa mga Ilocano noong 1574 kasama ang mga Agustino, at pagkatapos naman ay ang mga Franciscano noong 1577. Bumalik ang mga Agustino noong 1586. Ang mga kinakailangan sa pananampalatayang Katoliko ay naisalin na sa Ilocano—ang Ama Namin, Aba Ginoong Maria, Kredong Apostoliko, at ang Sampung Utos. Upang mapabinyagan, ang nagbagong-

loob na matatanda ay kinailangang maibigkas ang mga ito sa Ilocano. Nangangahulugan itong naisagawa na ang pagsasalin sa panahong sinimulan ng Agustinong si Francisco Lopez ang kaniyang pag-aakda sa *Libro a naisurátan*.

Upang maipagpatuloy ang gawain ng pagpapasa ng pananampalatayang Katoliko at pagsasanay sa lokal na populasyon sa nasabing pananampalataya, iniatas kay Lopez ang pagsasalin sa akda ni Belarmino sa Ilocano. Kung pasya man niya ito o hindi, itinala niyang sa pagtawid ng bagong pananampalataya sa isa ring panibagong wika, kinailangan ang panghihiram. Isinama ni Lopez ang isang listahan ng mga salita na kinailangan niya at ng kaniyang mga mambabasa na hiram mula Español upang maiparating ang kaisipan. Sa katotohanan, marami nang panghihiram ang nangyari bago pa man ito, tulad na rin ng nahihinuha mula sa mga aspektong maipagpapalagay na alam na ng kaniyang mga mambabasa. Ang kaniyang listahan ng mga hiram ay maaari lamang hindi kompleto.

Kung gayon, bakit kinailangan ang panghihiram? Isang kaisipan ang iginigiit: ang wikang Ilocano sa sarili nito ay hindi sapat upang magpahayag at makapagparating sa pananampalatayang Katoliko.

Isinalin ni Christian Jil R. Benitez.

Mga Sanggunian

- Blair, Emma Helen, at James Robertson. *The Philippine Islands, 1493-1898*. Vol VIII. Arthur H. Clark, 1903-1909.
- Burkhart, Louise M. *The Slippery Earth: Nahua-Christian Moral Dialogue in Sixteenth-Century Mexico*. U of Arizona P, 1989.
- Burrus, Ernest J. "The Author of the Mexican Council Catechisms." *The Americas*. Vol. 15, No. 2 (Okt., 1958), pp. 171-178.
- . "Acts of the III Mexican Council." *The Americas*. Vol. 15, No. 2 (Okt., 1958), pp. 179-181.
- . "The Third Mexican Council (1585) in the Light of the Vatican Archives." *The Americas*. Vol. 23, No. 4 (Abr., 1967), pp. 390-407.
- Carro, Andrés. *Vocabulario de la Lengua Ilocana*. Colegio de Santo Tomás, 1849.
- Constantino, Ernesto. *Ilokano Dictionary*. U of Hawaii P, 1971.
- Fernández, Rebecca. "Hispanic Philippine historiography: a brief description of the structure of the *Calepino Ylocano* (18th C.)." *Philippine and Chamorro Linguistics Before the Advent of Structuralism*. Reid, Lawrence A., Emilio Ridruejo, at Thomas Stolz, mga patnugot. Akademie Verlag, 2011.
- Foronda, Marcelino A. at Juan A. Foronda. "Bukaneg and the Early Books in Ilocano." *The Beginnings of Christianity in the Philippines*. Philippines Historical Committee, 1965.
- . *Two Essays On Iloko History*. Arnoldus P, Inc.: 1972.
- Garcia, Mauro. *Philippine Rariora: A Descriptive Catalog of 17th Century Imprints in the López Memorial Museum*. Eugenio López Foundation, Inc., 1983.

- Hanks, William F. *Converting Words: Maya in the Age of the Cross*. U of California P, 2010.
- Hefner, Robert W., patnugot & introduksiyon. *Conversion to Christianity: Historical and Anthropological Perspectives on a Great Transformation*. U of California P, 1993.
- Howland, Douglas. "The Predicament of Ideas in Culture: Translation and Historiography." *History and Theory*. Vol. 42, No. 1, 2003, pages 45-60.
- Jose, Regalado Trota. *Impreso: Philippine Imprints 1593-1811*. Ayala Foundation, 1993.
- Kamen, Henry. *Spain, 1469-1714: A Society of Conflict*. (Fourth Edition), Routledge, 2014.
- Lopez, Francisco, O. S. A. *Libro a naisurátan amin ti bagás ti Dotrina Cristiana*. Manila, 1620.
- . *Libro a naisurátan amin ti bagás ti Dotrina Cristiana*. Manila, 1621.
- . *Gramatica Ilocana*. Corregida y aumentada por el P. Carro. Tipolitográfico del Asilo de la Consolación, 1895.
- Nieto, Marcelino, O.S.A. "The Work of the Augustinians in Ilocos." *Ilocos Review*, Vol. 4, Nos. 1 & 2, Enero-Disyembre 1972, pages 105-139.
- Phelan, John Leddy. "Philippine Linguistics and Spanish Missionaries- 1565-1700." *Mid-America*. Vol. 37 no. 3, Hulyo, 1955, 153-170.
- . "Pre-Baptismal Instruction and the Administration of Baptism in the Philippines during the Sixteenth Century." *The Americas*, Vol. 12, No. 1. (Hul., 1955) 3-23.
- . *The Hispanization of the Philippines: Spanish Aims and Filipino Responses, 1565-1700*. The U of Wisconsin P, 1959.
- "Publish or Perish: The Impact of Printing on the Protestant Reformation." *Ohio State University Libraries*, library.osu.edu/exhibits/publish-or-perish-the-impact-of-printing-on-the-protestant-reformation.
- Rafael, Vicente L. *Contracting Colonialism: Translation and Christian Conversion in Tagalog Society under Early Spanish Rule*. Cornell UP, 1988.
- Ramírez, Elena Irene Zamora. "Friars Translating into Nahuatl between the 16th and 19th Centuries." *And Translation Changed the World (and the World Changed Translation)*. Fuertes Alberto at Ester Torres-Simón, mga patnugot. Cambridge Scholars Publishing, 2015.
- Rodriguez, Rebecca Fernández. "Traducción de términos religiosos en los vocabularios Filipinos (1565-1800)" *Missionary Linguistics V: Translation Theories and Practices*. Zwartjes, Otto, Klaus Zimmermann, at Martina Schrader-Kniffki, mga patnugot. John Benjamins Publishing Company, 2014.
- Rubino, Carl Ralph Galvez. *Ilocano Dictionary and Grammar: Ilocano- English, English-Ilocano*. U of Hawai'i P, 2000.
- Scheans, Daniel. "Anak ti Digos: Ilokano Name Changing and Ritual Kinship." *Philippine Sociological Review*, Vol. 14, No 2, 1966, 82-85.
- Scott, William Henry. *Barangay: Sixteenth-Century Philippine Culture and Society*. Ateneo de Manila UP. 1994.

- Seed, Patricia. "Failing to Marvel: 'Atahualpa's Encounter with the Word.'" in *Latin America Research Review*. Vol 26 no 1, 1991, 7-32.
- Woods, Damon L. "Translating Baptism: A Case for Buniag." *Philippiniana Sacra*. Vol. LIV No. 162, Mayo-Agosto 2019.